

М.П. Олійник

**МАТЕРІАЛИ ФОНДІВ ПОВІТВИКОНКОМІВ
РАД РОБІТНИЧИХ, СЕЛЯНСЬКИХ ТА
ЧЕРВОНОАРМІЙСЬКИХ ДЕПУТАТІВ ЯК
ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ГОЛОДУ
1921-1923 РОКІВ НА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ
ВОЛИНІ ТА ПОДІЛЛІ**

Однією з найбільших трагедій українського народу були голодомори 1921-1923; 1932-1933; 1946-1947 років. Політика терору голодом, яку проводила радянська влада, забрала мільйони життів і була справжнім геноцидом українців, хоч цього вперто не визнають ідейні спадкоємці Й. Сталіна. Першою сторінкою трагічної книги голодоморів став голод 1921-1923 років. Тоді напрацьовувався досвід, який став у нагоді більшовикам у подальшому. Проте значно менше досліджено регіональні аспекти вказаної теми, зокрема на Поділлі й Південно-Східній Волині. Причини цього – в обмеженості джерельної бази досліджень переважно компартійними архівами та свідченнями очевидців. Архівним документам центральних радянських органів влади уваги приділялось значно менше. Фонди ж повітових виконкомів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів практично ще не досліджувались. Тому метою статті є аналіз зазначеного корпусу документів.

Офіційні документи фондів повітвиконкомів, заперечуючи наявність масового голоду в 1921-1923 роках на території Поділля та Південно-Східної Волині, визнають лише окремі його прояви. Зокрема на засіданні малого пленуму Кам'янець-Подільського повітвиконкому в липні 1922 р. зазначалося, що "деякі громадяни повіту не можуть внести загальногромадянський податок через те, що вони в сучасний мент голодують"* [1, 53-54].

Відтак головним завданням органів радянської влади, зокрема, створених вже у вересні 1921 р. комітетів допомоги голодуючим за свідченням документів, було переконати громадян формально незалежної Радянської України в необхідності надання максимальної допомоги голодуючим російського Поволжя. При цьому факт голоду в основних зернових районах України майже не згадувався.

Однак першими кроками влади стала власне не організація такої допомоги, а створення закритих їдалень для радянських працівників, у яких вони могли харчуватися, вносячи "грошові внески та свої натуральні пайки" [2, 28].

Вирішивши питання пом'якшення наслідків неврожаю для себе, влада згадала про народ і заборонила "випікати і продавати на ринках білий хліб, тістечка, печиво та інші вироби з питльованої пшениці" [3, 21], а також розповсюдила масовим тиражем віддруковане в Житомирі "Звернення Саратовської губернської комісії допомоги голодуючим", у якому, зокрема, говорилося: "Вы знаете, что произошло. Засуха с'ела урожай. Люди с'ели все, что могло хоть сколько-нибудь быть похожим на пищу; если и едят то только лебеду, крапиву, древесную кору, падаль, все живое, если и едят то болотный ил и глину, теперь стали употреблять в пищу и человеческие трупы. Немного ждате, когда

добрутятся и до живых людей... К весне все Поволжье обратится в мертвую пустыню..." [4, 1].

Реакцію селян на це та інші аналогічні звернення видно з протоколів загальних зборів жителів сіл Купельської волості Старокостянтинівського повіту, які пройшли в січні 1922 р. На них ухвалили "взяти на утримання одного голодуючого на 20-30 душ заможних і середняків та одного – на 40 душ бідности" з розрахунку на кожного голодуючого – один пуд зерна [5, 1-6]. В Новоушицькому повіті вирішили не церемонитись з "народним волевиявленням" і рішенням пленуму повітвиконкому 5 січня 1922 р. затвердили розпорядження "про утримання 4-а дворами одного голодуючого з розрахунку 12 пудів хліба на рік". Крім того, було "запропоновано всім радгоспам відрахувати на користь голодуючих 10% врожаю фруктів" [2, 7]. Зазначимо, що в грудні 1922 р. Кам'янець-Подільський повітвиконком, спираючись на обов'язкову постанову Президії Подільського губвиконкому № 520, з метою "підвищення інтенсивності і повноти зборів на користь голодуючих" відкоригував цю норму, встановивши "принцип збору з нетрудових елементів: "п'ять ситих годують одного голодного", тобто вносять 40 фунтів муки в місяць... одна особа вносить... 8 фунтів ... при відсутності муки... її можна замінити зерном... з розрахунку 9 ф. зерна за 8 ф. муки... або іншими продуктами... або грошима по відповідному ринковому еквіваленту на день здачі належного збору" [6, 31].

В лютому 1922 р. було створено робочу комісію Полонського повітпрофбюро допомоги голодуючим під головуванням Рашковського, яка відразу закликала всіх членів профспілок крім добровільних пожертв проводити одноденне (підкреслено в оригіналі – Авт.) відрахування з місячної зарплати як грошима так і натурою [4, 6]. Зазначимо, що в інструкції Полонського повітвиконкому про збір допомоги голодуючим, ухваленій 2 березня 1922 р., передбачалось, що сироти, вдови, сім'ї червоноармійців і бідняків "на розсуд сель і волкомпомгол можуть бути звільнені з умовою, що за них внесуть заможні, сельком повинен розкласти на останніх" [4, 26].

Однак, чи то членів профспілок було дуже мало, чи то вони не поспішали реагувати на звернення свого керівного органу, але вже 9 березня 1922 р. Полонський повітвиконком та повіткомдопгол спільно ухвалюють наказ №1, яким запроваджують обов'язкове стягнення на допомогу голодуючим продовольчих пайків (один пайок дорівнював 25 фунтам борошна чи зерна і двом фунтам крупи) [4, 17]. Їхній наказ №2 від 29 березня 1922 р. встановлював для Полонного 4000 пайків на місяць і уточнював наказ №1: "пайки накладаються на нетрудове і торгове населення. Всі хто не виконає семимісячне завдання до 25 квітня 1922 року будуть додатково обкладені на 50% більше" [4, 50a].

Ставлення населення до таких пайків добре видно зі звіту про роботу Старокостянтинівської повітової комісії з ліквідації наслідків голоду. Комісія зазначала, що надходження "голпайків у кінці грудня (1922 – Авт.) було дуже незначним" тому "ми послалили нажим по викачуванню такого, приділивши найбільшу увагу містечкам". Однак "з отриманням телеграфного розпорядження про неприпустимість адмін. нажиму і звільнення арештованих за несплату голпайків,

робота зовсім ослабла, бо без нажиму не є можливим щось зібрати..." [7, 1].

У містечках широко практикувались складання та публічне оголошення списків платників голпайків. Так, у Волочиську в такому списку були прізвища 359 євреїв з адресами та конкретними розмірами пайків для кожного та зобов'язанням здати їх "за серпень, вересень і жовтень на ст. Війтівці до 19 жовтня 1922 р." [8, 65-69].

У фондах усіх повітвиконкомів згадуються "голодні паспорти". Їх заповнені бланки, виготовлені в друкарні, вдалося виявити в протоколах Волочиської волосної комісії допомоги голодуючим [8, 73].

Такі документи видавала міліція. При внесенні збору в паспорті робилась відмітка та видавалась квитанція, яку необхідно було здати у відповідний орган влади для відмітки в списках. Причому не лише міліція, а й ревтрибунал і погранчека мали стежити "щоб у кожного платника був продпаспорт на руках" [3, 41].

У фондах Волочиського волвиконкому містяться свідчення прямої непокори містечкових євреїв розпорядженням влади, чого не вдалося виявити ні в інших фондах, ні в літературі. Це протоколи №13 і №14 загальних зборів жителів містечка Волочиськ від 9 вересня та 8 жовтня 1922 р. В першому з них зазначалось, що місто повністю виконало план і здало 10 тисяч пудів хліба й три мільйони карбованців грошми. Тому додатковий план у ще 10 тисяч пудів визнали непосильним і попрохали губкомдопгол зняти додаткові пайки. Оскільки відповіді не було, то в другому протоколі зазначалось, що збори звернули увагу волвиконкому на те, що більшість євреїв займаються торгівлею, яка зараз занепала. Через це вони переживають скруту й додатковий податок для них є непосильним. Тому просять волвиконком поставити перед повітвиконкомом вимогу скасувати цей податок. Волвиконком, вивчивши всі докази, підтримав клопотання. Якою була реакція губвиконкому, виявити не вдалося [8, 85-87].

Не менше владу турбувало заниження селянами розмірів продподатку через приховування справжньої площі своїх земельних ділянок. Так, повітова економічна нарада Новоушицького повіту 2 січня 1922 р. ухвалила наступне: "Зобов'язати повпродком видати наказ і розіслати його у волості, щоб він дійшов до кожного села, з тим, що якщо сільська громада того чи іншого села протягом двох днів з моменту його отримання, на місці не вяснить хто саме з селян приховав землю і в якій кількості, то за це відповідає вся громада круговою порукою (виділено – Авт.) й вносить весь продподаток за всю кількість прихованої землі" [2, 177зв.]. Обов'язок переписувати платників податку поклали на "вчителів з яких навербовано переписчиків" [9, 15зв.]. Вже 23 січня вищезазначена нарада ухвалила: "Повпродкому до 1 лютого стягнути весь належний з приховувачів землі продподаток колективним порядком..." [2, 179зв.]. Широкий пленум Кам'янець-Подільського повітвиконкому в лютому 1922 р. спеціально зазначив, що "цілком задовольняючим є спосіб реалізації продподатку за поточну землю через колективне обложення є воно розумним і доцільним" [1, 8зв.]. Одночасно з "батогом" пропонувався й "пряник" – "волості 1) Довжицьку, 2) Балицьку, 3) Циківську, як перших закінчивши продподаток у 100 відсотків без всякого оружного нагиску (виділено – Авт.) з боку влади –

занести на Червону дошку" [1, 8зв.-9]. Але й це погано допомагало, тому 26 грудня 1922 р., спираючись на постанову РНК УСРР від 4 червня 1922 р. "Про стягнення податків і зборів", президія Кам'янець-Подільського повітвиконкому видала наказ № 210, яким доручила вживати до порушників "опис, арешт і продаж на публічних торгах майна" [6, 34].

Під прикриттям збору коштів для допомоги голодуючим влада завдала нищівного удару по церкві, вбачаючи в ній ворожу для себе силу. При цьому офіційною підставою були постанови ВУЦВК "Про передачу церковних цінностей в фонд допомоги голодуючим" (8.03.1922 р.) та "Інструкція про вилучення церковних цінностей на користь голодуючих" (21.03.1922 р.). Зазначу, що якщо в переважній більшості повітів ці постанови були недоступні громаді, то в м. Полонному (в той час Житомирської губернії) вони були надруковані в повному обсязі в №1 "Бюллетеня інформаційно-статистического подотдела отдела Управления Полонского Уисполкома" від 23 травня 1922 р. [4, 64-65]. На їх виконання в повітах і волостях були створені "Комісії з вилучення церковних цінностей на допомогу голодуючим". До їх складу включались представники: відповідних виконкомів, комітету допомоги голодуючим, відділу ДПУ, военкомату, комнезаму, військових частин [10, 1]. Комісії надавалось право укладати договори з релігійними громадами на право користування приміщеннями церков і майном, хоч ніякого права нова держава на них не мала. Ці договори затверджувались колегіями відділів управління повітвиконкомів [2, 49зв.]. Вони наголошували на необхідності розпочинати вилучення з великих синагог і церков, розписавши хто за який храм відповідає [10, 1]. Одночасно давались доручення міліції й ДПУ "стежити за всіма поширюваними неправдивими чутками, які агітують проти зазначених декретів" [4, 64]. Крім того, "всіх елементів перешкоджаючих успішно виконувати місцевої та вол комісії, рахувати контр-революційними, таких арештовувати і направляти в Надзвичайну Комісію" [6, 10.]

Самому ж процесу вилучення церковних коштовностей, як свідчать джерела, передували мітинги "за участю духовенства та представників церковних громад" [10, 1].

Всі вилучені в церквах коштовності мали бути доправлені в Губфінвідділи. Як це відбувалось на практиці свідчить протокол №16 засідання Новоушицької повітової військової наради від 31.05.1922 р. "Слухали: Про відправку у Вінницю в Губфінвідділ цінностей, вилучених у церкви. Ухвалили: Відправку цінностей призначити на 1 червня в 10 ранку. Для супроводу виділити 25 кавалеристів і 2 кулемети. Крім того, 10 міліціонерів для прикриття" [2, 254]. Наведений фрагмент дозволяє зробити висновок про, як мінімум, незатишне становище радянської влади. Бо якщо припустити, що вона справді використовувала принцип добровільності при вилученні зазначених цінностей, а вони самі справді були направлені на допомогу голодуючим, як про це твердили за часів СРСР, то незрозумілою є така значна охорона. Радше вона опосередковано свідчить про масове насильство над релігійними громадами, нехтування владою релігійних почуттів віруючих.

Проте насилля застосовувалось не лише до віруючих. Воно широко практикувалось з метою забезпечення виконання продподатку. Так, Новоушицька виконана воєнна рада на своєму засіданні 12 вересня 1922 р., протокол №32, розглядаючи питання "Про виділення в/ч по викачці продподатку" ухвалила "просити Начповітдільниці виділити одну сотню козаків у Мукарівську волость, яка явно впирається у виконанні продподатку. Назначеній сотні видати мандат згідно інструкції Наркомпрода. Сотні доволішуватись за рахунок платників" [11, 32].

Згадувану вище інструкцію, а точніше "Витяг з циркуляру про застосування збройної сили при масовому ухилянні населення від внесення продподатку" вдалося віднайти в фондах Кам'янець-Подільського повітвиконкому. Вона передбачала можливість направлення в повіти, волості та села, які на думку можновладців саботують збір продподатку, на прохання органів місцевої влади військові підрозділи. Характерно, що боржники мали своїм коштом утримувати червоноармійців і їхніх коней, а також забезпечувати їх продуктами на дорогу до місць базування, після "викачування продподатку" [12, 119-119зв.].

Якщо у вересні 1922 р. всю вину за невиконання плану хлібозаготівель влада поклала на селян, то вже на початку жовтня пленум Новоушицького повітвиконкому дійшов висновку: "ярий хліб сильно постраждав від засухи і такий повністю відсутній", а тому "ця остання обставина загрожує не виконанням повністю податку, доручити Президії Поввиконкому порушити клопотання перед Губвиконкомом і наполягати на залишення в силі для Новоушицького повіту, дозволу на заміну зерно-фуражу озимим хлібом чи дозволу, в крайньому випадку, здачі мішанки" [11, 87зв.]. Зазначимо, що при інформуванні губвиконкому про стан справ, повітвиконкоми досить об'єктивно змальовували ситуацію, що робить такі звіти важливим історичним джерелом. Наприклад, у звіті за 30 грудня 1922 р. Кам'янець-Подільський повітвиконком зазначав: "За винятком деяких волостей надходження продподатку проходить досить успішно, щодо інших були вжиті репресії судового та карального характеру (передача суду Трибуналу, введення загонів ...). Між іншим, дії загонів по викачуванню продподатку та зброї супроводжувались масовими безчинствами і викликали не лише невдоволення, але й бродіння серед селянства" [13, 283-283зв.].

Таким чином, аналіз матеріалів фондів повітвиконкомів дає підстави вважати їх надзвичайно цінним джерелом, носієм первинної, не цензурованої інформації щодо діяльності органів радянської влади на рівні повітів на початку 1920-х років, коли під прикриттям допомоги голодуючим влада фактично здійснювала терор проти селянства та можливої опозиції серед інших верств населення. Багато з методів, апробованих у 1921-1922 роках, знайдуть своє застосування під час голодомору 1932-1933 років.

5. ДАХМО – ФР. 4133. – Оп. 1. – Спр. 4
6. ДАХМО – ФР. 336. – Оп. 1. – Спр. 7
7. ДАХМО – ФР. 4133. – Оп. 1. – Спр. 17
8. ДАХМО – ФР. 4133. – Оп. 1. – Спр. 3
9. ДАХМО – ФР. 1010. – Оп. 1 – Спр. 351
10. ДАХМО – ФР. 4133. – Оп. 1. – Спр. 2
11. ДАХМО – ФР. 1010. – Оп. 1. – Спр. 15
12. ДАХМО – ФР. 336. – Оп. 1. – Спр. 81
13. ДАХМО – ФР. 336. – Оп. 1. – Спр. 165

В. В. Олянич

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УСРР 1920-х рр. (за матеріалами офіційних статистичних джерел)

Статистичні довідники 1920-х рр., тобто офіційні видання, висвітлювали соціально-демографічну ситуацію в суспільстві, розвиток промисловості, торгівлі, сільського господарства, ринку праці. Їхнє інформаційне наповнення сприяє з'ясуванню динаміки сільськогосподарського виробництва, його структури, виявленню кількісних та системно-функціональних ознак селянських господарств.

Дослідження соціально-економічних відносин радянського суспільства вказаного періоду завжди спиралося на статистику праці, промисловості, торгівлі чи сільського господарства. Нею успішно користувалися протягом 20-х рр., виявляючи особливості диференціації селянських господарств [1], динаміку найманої робочої сили [2, 1-18], розвиток хлібного ринку та зернового господарства в Україні [3]. Виходили фахові статистичні видання, які засвідчували той факт, що статистичний метод діяв. У 1930-х рр., коли органи радянської цензури намагалися утаємничити поточну статистику, її дані використовували надто обережно, а сама вона стала "сухою", вихолощеною і дуже загальною.

В історико-економічних дослідженнях радянських учених, які займалися науковими питаннями непу, відносинами міста і села, промисловості і сільського господарства, статистичні довідники становили важливу групу джерел. Історики зосереджувалися переважно на матеріалах промислової статистики, досліджуючи індустріалізацію на статистичних джерелах 20-30-х рр. [4], взаємини "соціалістичної промисловості і дрібного селянського господарства" [5], масові джерела про стан дрібної промисловості в СРСР 20-30-х рр. [6]. На опублікованих та архівних статистичних джерелах написана монографія В.П. Данилова про соціальні відносини в доколгоспному селі, яка вийшла у 1979 р. [8], дисертація В.Г. Водотики про класову структуру селянства УСРР 20-х рр., захищену у 1984 р. [9], його стаття про зміни соціально-класової структури селянства у 1927-1929 рр. [10]. Для літератури 20-80-х рр., яка базувалася на статистиці сільського господарства, була притаманна марксистська концепція формаційного розвитку суспільства, відтак принцип класовості, тобто пошук класовоутворюючих ознак, виявився своєрідною методологією вивчення соціальних відносин в українському селі 20-х рр.

1. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО) – ФР. 336. – Оп. 1. – Спр. 10
2. ДАХМО – ФР. 1010. – Оп. 1. – Спр. 19
3. ДАХМО – ФР. 336. – Оп. 1. – Спр. 3
4. ДАХМО – ФР. 1386. – Оп. 1. – Спр. 7